

UNELE PROBLEME ALE SFÎRȘITULUI ORÎNDUIRII SCLAVAGISTE ÎN ISTORIOGRAFIA CONTEMPORANĂ

Cel de-al XI-lea Congres internațional de științe istorice de la Stockholm (20—28 aug. 1960), care a reunit un număr foarte mare de specialiști în toate marile perioade ale istoriei omenirii, a provocat vii dezbateri și într-o seamă din problemele fundamentale ale antichității. Dacă n-ar fi decît să amintim cîteva din rapoartele și comunicările, ținute în cea de-a II-a secție a congresului și încă ar fi de ajuns spre a sublinia atenția specială acordată unor probleme de cea mai mare actualitate în domeniul nostru de cercetare. Rapoartele lui Sterling Dow ¹ și S. Mazzarino ², J. Guey ³ și S. Laufer ⁴, V. Blavatskii ⁵, C. Daicoviciu și I. Nestor ⁶, în jurul cărora au fost grupate și un număr de 20 comunicări, au prezentat nu numai prețioase precizări într-o problemă sau alta, dar mai ales au dus la o utilă și necesară confruntare între punctele de vedere uneori diametral opuse sau, în orice caz, deosebite nu atît din punctul de vedere al datelor și informațiilor, pe care ele se întemeiază, cît mai ales al metodologiei, sub semnul căreia se încerca rezolvarea lor.

În rîndurile care urmează vom încerca să reluăm în discuție tezele raportului prezentat în fața congresului de prof. S. Mazzarino de la Universitatea din Catania, ale cărui lucrări publicate în cursul ultimului deceniu, i-au asigurat un loc de frunte în domeniul istoriei romane tîrzii. Multe din opiniile sale asupra evoluției acestei perioade atît de însemnate din istoria omenirii s-au bucurat și se bucură de aprecieri elogioase din partea unor specialiști care se situează, din punct de vedere metodologic, pe aceeași poziție idealistă. Cel puțin în parte, aceste aprecieri izvorăsc din faptul că, atît în raportul său prezentat congresului de la Stockholm, cît și în lucrările sale anterioare, prof. S. Mazzarino acordă mai

¹ *The Greeks in the Bronze Age*, in *XI-e Congrès international des sciences historiques, Rapports*, II, Uppsala, 1960, p. 1—34.

² *La democratizzazione della cultura nel «Basso impero»*, in *Rapports*, II, p. 35—54.

³ *Les monnaies frappées sous l'Empire Romain. Une source d'histoire économique et financière*, in *Rapports*, II, p. 55—70.

⁴ *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*, in *Rapports*, II, p. 71—97.

⁵ *Le processus du développement historique et le rôle des états antiques situés au Nord de la Mer Noire*, in *Rapports*, II, p. 98—116.

⁶ *Die menschliche Gesellschaft an der unteren Donau in vor- und nachrömischer Zeit*, p. 117—142.

mult decît alții o atenție sporită unor fenomene sociale proprii sfîrșitului anti-chității. Dezvăluind, cel mai adesea în chip parțial, natura economică a cauzelor acestor fenomene, ce nu pot fi explicate de fapt decît primate sub unghiul amplu al destrămării orînduirii sclavagiste, specialistul italian și-a constituit o viziune istorică eclectică asupra acestei perioade finale a istoriei romane, în care unele fapte precise stau alături de altele, a căror interpretare idealistă de-abia dacă mai trebuie subliniată. Considerăm totuși necesar să stăruim asupra citorva din tezele mai însemnate ale acestui raport, tocmai fiindcă ele constituie nu numai o sinteză a contribuțiilor sale anterioare, dar mai ales fiindcă reflectă în chip nemijlocit impasul în care se află istoriografia contemporană, ori de cîte ori încearcă să rezolve de pe poziții idealiste probleme al căror substrat economic și social nu numai că nu poate fi neglijat, dar se cere a fi explicat și integrat în cîmpul larg al cercetării științifice obiective.

Pornind de la teza fundamentală — și profund reacționară — a lui Rostovtzev, potrivit căreia «decadența» imperiului roman a fost în chip necesar legată de extensiunea «culturii înalte în rîndurile claselor inferioare»¹, S. Mazzarino încearcă — fără să ia vreo atitudine combativă față de această teză — să analizeze din alt punct de vedere semnificația acestei extensiuni. Termenii de «libertate și democrație», ce apar în unele texte creștine din sec. II e.n., ar exprima, după părerea autorului, deosebirea profundă dintre concepția politică aristocratică, ilustrată în sec. II î.e.n. de Polibiul și aceea, izvorită fie din concepția antistatală a lui Tertullian sau a autorului anonim al «vieții» martirelor Perpetua și Felicitas, fie din concepția de-a dreptul antiromană a unor polemisti creștini de limbă greacă și siriacă. Dintre aceștia, o atenție specială merită Bardesane și Hyppolit². Că toate aceste texte ilustrează o opoziție față de statul roman, nu încapă nici o îndoială, cu atît mai mult cu cît Bardesane opunea unificării forțate romane principiul așa-zisei libertăți creștine. A pune în lumină aspectele puțin cunoscute ale acestei rezistențe populare, care s-a manifestat în decursul veacurilor în forme mai variate decît se crede de obicei, înseamnă însă a urmări procesul de constituire al unei conștiințe sociale și politice anti-romane. Studiarea genezei unui astfel de proces, ilustrat în chip atît de grăitor de scriitorii orientali de limba greacă sau siriacă, trebuie dus însă mai departe. Trebuie semnalat înainte de toate faptul că ecourile acestei rezistențe vin din rîndurile țărănimii orientale, pe umerii căreia apăsau impozite și corvezi de tot felul. De aceea avem dreptul să credem că, în forma lor specifică, aceste proteste nu izvorau din conștiința unor deosebiri de limbă sau de religie — deși faptul în sine a putut avea și el o anumită însemnătate — cît mai ales din conștiința de clasă a supușilor exploatați care, în raport cu stăpînirea romană și cu clasa exploatoare din propria lor provincie, nu se putea găsi decît în tabăra opusă. Că, cel puțin în primele trei veacuri, protestul împotriva exploatarei economice și sociale își găsea un ecou firesc și în opoziția creștină, e ușor de înțeles și autorul raportului subliniază el însuși acest lucru. Din acest punct de vedere, termenul de «democratizare» a culturii — concept înlăuntrul căruia autorul pune pe același plan antinomiile social-economice ale lumii greco-romane, precum și fenomenele de suprastructură, pe care le reflectă în chip firesc aceste raporturi antagonice

¹ *Storia economica e sociale dell'impero romano*, ed. II, Firenze, 1953, p. 619.

² *Rapports*, II, p. 36 și urm.; idem, *La fine del mondo antico*, Milano, 1959, p. 174 și urm.

— păcătuiește, după părerea noastră, mai ales prin faptul că nu subliniază cu suficientă precizie ceea ce este adevărata cauză social-economică profundă și ceea ce nu este altceva decât efectul firesc al unor anumite raporturi bine determinate. Contradicțiile — antagonice sau neantagonice — dintre supușii din provincii și imperiu au condiționat, în decursul istoriei imperiului roman, anumite forme de gândire protestatară, încît nu ne este indiferent dacă ecoul lor provenea din rîndurile mulțimilor exploatare sau din acelea ale claselor exploatare din provincii. O lungă perioadă de vreme acestea din urmă au constituit aliatul cel mai fidel al Romei, tocmai fiindcă ea le-a asigurat condițiile politice și sociale ale exploatării, pe care se întemeia buna lor stare. Nu e astfel de mirare că Sf. Augustin — citez chiar cuvintele raportului — « contrappone la religiosità cattolica al donatismo delle plebi africane, considerando quest'ultimo come qualcosa di « nazionale » o « provinciale » »¹.

Ideolog creștin al clasei dominante — clasă care, în cursul imperiului tîrziu, va ști să adapteze edificiului social-politic imperial o sectă inițial refractară unui stat cu nedreaptă organizare social-economică — Sf. Augustin se află, prin poziția sa de clasă, în conflict firesc și iremediabil cu alt text creștin — « Scri-soarea lui Jacob » — care, spre a cita din nou pe Mazzarino, nega oamenilor cu inel de aur, deci cavalerilor romani, dreptul de a intra în biserică și continua condamnarea bogătașilor exploatare ai țărănimii siriace².

Dacă în rîndurile de mai sus ne-am oprit din primul moment asupra acestui fenomen de suprastructură, căruia autorul îi acordă atît în raportul prezentat congresului de la Stockholm, cît și în ultima sa lucrare³, un loc excepțional, am făcut-o mai ales pentru a sublinia faptul că, pe de o parte, el nu trage toate concluziile pe care aceste izvoare scrise ni le îngăduie, pe de altă parte, că de-abia în al doilea capitol al raportului expunerea sa se oprește asupra unor fenomene de istorie economică și socială, care, în chip firesc, ar fi trebuit să preceadă considerațiile anterioare. E ușor de înțeles că nu e vorba aici de o simplă organizare a materialului documentar sau de inserierea diferitelor categorii de argumente, ci de o anumită concepție, proprie istoriografiei burgheze, potrivit căreia asemenea diferențe de ordin lingvistic și mai ales religios ar avea o greutate specifică cel puțin tot atît de mare, ca și fenomenele de ordin economic și social, a căror însemnătate, fără a mai putea fi ignorată, este în cel mai bun caz redusă la rolul de simplă componentă a crizei lumii antice.

Indiferent însă de acest fapt, fără îndoială semnificativ, nu e mai puțin adevărat că în multe lucrări recente cu privire la sfîrșitul lumii romane se pune un accent deosebit pe problemele economice și sociale. Uneori, sînt îmbrăcate în haine noi argumente formulate acum cinci sau șase decenii. Un exemplu în această privință îl constituie comunicarea prof. dr. Stojčević de la Universitatea din Belgrad⁴, care nu face altceva decât să reia fără modificări esențiale

¹ *Rapports*, II, p. 42—43.

² *Ibidem*, p. 40.

³ *La fine del mondo antico*, p. 173 și urm.

⁴ *De l'esclave romain au colon, in XI-e Congrès international des sciences historiques, Résumés des communications*, Uppsala, 1960, p. 70—71.

tezele lui Max Weber, potrivit căreia sclavia a încetat să mai fie productivă mai ales din momentul în care imperiul roman nu mai poartă războaie victorioase. Criza ar fi fost agravată de uciderea miilor de sclavi răsculați la sfârșitul republicii. Lipsa minii de lucru, ca și lipsa de rentabilitate din punct de vedere economic a muncii servile, a obligat pe marii proprietari să recurgă la eliberarea sclavilor, la dotarea libertilor sau sclavilor cu un peculium. Dovedindu-se eficace, acest sistem a fost aplicat și asupra unei părți din plebea orașelor, căreia marii latifundiari i-ar fi acordat credite pe termen mai mult sau mai puțin lung și parcele din marea proprietate, în schimbul unei sume de bani sau cote de produse. « Cu timpul, situațiile acestor trei categorii de producători se egalează »¹. Legându-i de pământ, ca « servi terrae », Constantin cel Mare ar fi provocat identificarea economică și juridică a acestor trei categorii sociale inițial deosebite. Inanitatea unei asemenea explicații eclecticice, în care tezele mai vechi ale lui Max Weber stau alături, fără să se incomodeze reciproc, cu altele îmbrăcate în haină pseudo-marxistă, poate fi ușor dovedită. Există și în cursul sec. I-II e.n. războaie victorioase și populații întregi care își pierd libertatea. Se poate astfel afirma că, dacă numai penuria de mină de lucru servilă ar fi cauzat schimbarea raporturilor de producție în agricultură, am avea dreptul să fim surprinși, spre a da un singur exemplu, de faptul că în vremea lui Neron, T. Aelius Plautius Aelianus transferă de la nordul la sudul Dunării 50 000 de transdanubieni, colonizați « ad praestanda tributa cum conjugibus ac liberis et principibus aut regibus suis »², între altele și cu scopul precis de a spori capacitatea fiscală a provinciei Moesia. Sărăcia de mină de lucru servilă ar fi trebuit să îndemne statul roman, așa cum se întâmplase în sec. III-II î.e.n., să transforme pur și simplu în sclavi pe acești transdanubieni, care provocaseră nu o singură dată mari dificultăți limes-ului moesic³. Avem pe de altă parte suficiente dovezi cu privire la diferența totuși suficient de marcată, care separă și în cursul sec. IV-VI pe coloni de « servi casati », pentru a nu-i putea confunda pe unii cu alții.

O seamă de alte lucrări recente sau unele rapoarte și comunicări prezentate la congresul de la Stockholm tratează fie problema rolului mișcărilor de sclavi și coloni în subminarea temeliilor orînduirii sclavagiste, fie aspectul economic al crizei de sfîrșit a lumii romane. Pentru prima din aceste două probleme fundamentale ale istoriei romane din perioada dominatului, deosebit de semnificativă este poziția adoptată de prof. Fr. Vittinghoff de la Universitatea din Kiel. Deși el recunoaște meritele concepției istorice marxist-leniniste, « căreia știința îi datorează noi probleme și rezultate »⁴, în fond studiile sale nu sînt altceva decît o încercare de a dovedi netemeinicia tezelor marxiste cu privire la trecerea de la orînduirea sclavagistă la cea feudală, minimalizînd în chip vădit tendențios rolul maselor exploatate în acest proces de adînci transformări social-economice și politice, și subliniînd rolul elementelor germanice în prăbușirea imperiului roman de apus.

¹ Stojčević, *op. cit.*, p. 71.

² CIL, XIV, 3608 = Dessau = ILS, 986.

³ C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 1, Viena, 1932, p. 165; D. M. Pippidi, în SCIV, VI, 3-4, 1955, p. 355 și urm.; Em. Condurachi, în SCIV, IX, 1, 1960, p. 119 și urm.

⁴ Die Bedeutung der Sklaven für den Übergang von der Antike in das abendländische Mittelalter, în XI-e Congrès international des sciences historiques, Résumés, p. 71-73.

Este însă timpul să revenim la problemele majore ale crizei lumii antice ridicate de raportul principal — acela al prof. S. Mazzarino — pentru a putea înțelege mai bine atît limitele istoriografiei burgheze contemporane, cît și impasul în care ea a ajuns în chip inevitabil.

Din acest punct de vedere, merită a fi subliniate două aspecte caracteristice pentru marea majoritate a istoricilor mai sus amintiți. Primul dintre ele îl constituie tendința de a îmbrăca într-o haină modernizatoare, strict economică, cauzele adînci ale crizei de sfîrșit a antichității. Date statistice — atîtea cîte se pot ele realiza cu ajutorul izvoarelor mai mult decît sărace, care ne stau la îndemînă pentru aceste vremuri — și calcule matematico-financiare încearcă să dea acestei explicații aparența unei certitudini. Al doilea aspect îl constituie încercarea de a diminua, alte ori chiar de a minimaliza, caracterul profund social al frămîntărilor și mișcărilor populare, care au întovărășit sfîrșitul antichității. În cazul cel mai bun se acordă acestor mișcări un caracter așa-zis național sau strict religios.

Pentru primul dintre aceste două aspecte, este sugestivă o expresie tot mai des întîlnită în lucrările burgheze contemporane și anume aceea de « economie dirijată »¹, termen care reflectă actualele teorii despre așa-zisul « capitalism de stat ». Că o astfel de expresie nu apare decît în lucrările burgheze din ultimele două decenii, lucrul e ușor de explicat. Ea izvorăște din amintirea încercărilor disperate ale regimurilor fasciste de a pune întreaga lor economie națională — și, pe măsura cîștigării altor state, și aceea a țărilor vremelnice ocupate — în slujba mașinii lor de război. Nu e astfel de mirare că un istoric englez contemporan a crezut posibil să caracterizeze epoca de declin a lumii antice cu termenul de « fascism », fără poate să-și dea seama de cît adevăr conțineau dintr-un anumit punct de vedere cuvintele sale². Pentru alți istorici însă, termenul de « economie dirijată », pe care ar fi practicat-o unii împărați romani, începînd cu Commodus și continuînd cu Diocletian, Iulian Apostatul și Valentinian, trebuie înțeles în sensul aplicării unor tarife maxime sau de transformare în bani, la un preț fix, a diferitelor impozite, prestații și servicii publice sau private (așa-zisa « adaeratio »). Evident că aceste măsuri n-au nimic de-a face cu o « dirijare » a vieții economice, de neconceput și cu atît mai puțin de aplicat în cadrul unui sistem anarhic prin însăși structura sa. Dar, chiar mărginind această gravă confuzie la limitele sale reale, proprii fazei de sfîrșit a orînduirii sclavagiste, încă nu poate fi vorba, așa cum cred unii dintre acești istorici și în primul rînd prof. S. Mazzarino, de măsuri așa-zis democratice, în sensul că ele ar fi fost luate de unii împărați romani cu scopul precis de a ușura viața populației sărace. Fără a intra aici în amănuntele unei discuții, ce ar depăși limitele firesc restrînse ale acestor note, e deajuns să amintesc că fixarea unor prețuri maxime, cum se întîmplă în epoca lui Commodus și mai ales a lui Diocletian sau transformarea în sume echivalente a unor prestații sau servicii personale, în vremea lui Iulian Apostatul, nu înseamnă — și nu putea să însemne — în ultimă analiză decît o încercare sortită eșecului de a determina pe baza unor decrete imperiale o reactivare a vieții economice întemeiată pe schimbul monetar. Reforma monetară efectuată de Diocletian asigurase, într-o anumită măsură, și instrumentul de schimb, necesar aplicării unui astfel de tarif. Cît privește politica financiară

¹ S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1951, p. 169 și urm.; *Rapports*, II, p. 45—47.

² F. W. Walbank, *Decline of the Roman Empire in the West*, London, 1948, p. 46.

a lui Iulian, ea făcea parte dintr-un program mult mai amplu, al cărui țel final îl constituia consolidarea vieții economice a orașelor, ultimă citadelă a formațiunii sclavagiste greco-romane. Prin consolidarea sectorului economic urban, a cărui relativă vitalitate a determinat în bună măsură caracterele specifice ale primei perioade bizantine, Iulian nu acționa în favoarea contribuabililor săraci sau sărăciți ci, din contra, în favoarea aparatului executiv al statului și a păturilor înstărite de la orașe, a căror poziție reacționară, fie din punct de vedere al transformărilor social-economice, fie din acela al ideologiei, dominate încă de nostalgia epocii imperiale, trebuie o dată mai mult subliniată¹. Interesele acestor două pături sociale pe care se sprijină în primul rînd autoritatea imperială, erau diametral opuse celor ale sclavilor și colonilor, legați de pămînt și supuși tuturor impozitelor. În parte, ele erau opuse și intereselor latifundiarilor, ale căror proprietăți și privilegii au împins în egală măsură societatea romană spre evul mediu. Este limpede că din punctul de vedere al producătorului rural — fie el mare sau mic proprietar — transformarea plății în natură în plată în bani nu putea să însemne o degrevare ci, dimpotrivă, o agravare a sarcinilor sale fiscale. Considerate din acest punct de vedere, măsurile luate de Valentinian I și Theodosiu, în 364 și 384, constituiau o întoarcere la un sistem de plată mai potrivit cu interesele producătorilor rurali și în directă contradicție cu interesele orășenilor, singurii și cei mai autentici reprezentanți la această dată ai formelor sclavagiste de relații de schimb².

Pornind de la alte documente referitoare la epoca lui Constantin cel Mare și Constanțiu, Mazzarino a ajuns la un rezultat asemănător și anume că sistemul introdus de «adaeratio» era mai oneros decît prestațiile în natură. Autorul anonim al unei lucrări intitulate «De rebus bellicis» afirmă că sărăcia de care sînt loviți cei mai modești dintre cetățeni — *afflicta paupertas* — care incită la răscoală populația săracă (așa-ziiși «tenuiores»), își trage izvorul din politica monetară a împăratului Constantin³. Explicația dată de învățatul italian merită să fie reținută: după dînsul, abundența emisiunilor monedelor de aramă și bronz ar fi dus la o mare nestabilitate de prețuri în tranzacțiile comerciale, de natură să ruineze în primul rînd pe «tenuiores», ale căror salarii sau venituri vor continua să fie permanent exprimate în această monedă, în timp ce marii proprietari și reprezentanții minorității exploatoare din orașe își aveau asigurate averile prin teaurizarea unei imense cantități de monede de aur. Pînă la acest punct — și poate încă ceva mai departe decît crede autorul italian — putem merge pe drumul indicat de lucrarea sa. Se poate chiar adăuga că procesul de rupere al echilibrului între moneda de aramă și cea de aur, care a constituit unul din resorturile intime ale reformei lui Diocletian, s-a exercitat în două direcții contrarii: pe de o parte prin variația din ce în ce mai mare a monedei denumită «nummus centenionalis», iar pe de altă parte prin creșterea valorii monedei de aur în tot cursul veacurilor IV și V.

¹ Pentru problemă în general, cf. Em. Condurachi, *La politique financière de l'empereur Julien*, în *Acad. Roum., Bull. Sect. Hist.*, XXII, 2, 1941; idem, *Problema schimbului în natură și a schimbului în bani în imperiul roman în sec. IV—V e.n.*, în *Analele Universității «C. I. Parbon»*, Seria șt. soc., nr. 9, 1957, p. 15.

² *Cod. Theod.*, XI 1, 8; 2,4.

³ Textul publicat și comentat de E. A. Thompson, *A Roman informer and inventor*, Oxford, 1952.

Numeroși istorici burghezi, dintre care amintim pe Mickwitz și Bloch, A. Piganiol și H. van Wervecke¹, sînt unanimi în a recunoaște contrastul din ce în ce mai izbitor între imensa cantitate de aur, despre care vorbesc nenumărate documente și texte, și ridicarea prețului aurului, ca semn al unui proces de rarefacție în circulația sa. Și totuși, ei nu izbutesc să-și explice nici geneza acestor fenomene antitetice, nici să precizeze valoarea — de o mare semnificație istorică — a raportului dintre schimbul în natură și cel în bani la această dată. Pentru A. Piganiol, explicația — de fapt mai mult o constatare — stă în coexistența a două societăți suprapuse și distincte. Poporul de jos, crede istoricul francez, trebuia să se mulțumească cu o biată monedă de inflație; cei bogați trăiesc într-o lume cu alte prețuri, prețul aurului. Un punct de vedere asemănător apare și în unele lucrări mai vechi ale lui S. Mazzarino. După învățatul italian, legea « cererii și a ofertei » ar fi sfîrșit prin a crea o anumită « stabilitate » în raportul dintre monedele de aur, de argint și cele de bronz. Aceasta presupunea însă, adaugă el, prețuri « libere » pe piața comercială romană, condiționate în primul rînd de neintervenția statului într-o gamă întreagă de tranzacții. Astfel de măsuri arbitrare — considerate ca expresie a unei « economii dirijate » — nu puteau să aibă decît rezultate dezastruoase asupra prețurilor normale și asupra circulației bunurilor, pe care numai o « economie liberală » ar fi putut-o asigura unei vieți economice normale. Cercetătorul italian se simte chiar obligat să adauge că numai respectarea unei complete libertăți a prețurilor ar fi dus la o anumită stabilitate economică, deși ea ar fi trebuit să provoace o criză ruinătoare, dar ineluctabilă, pentru masele populare. « Economia dirijată » pe care ar fi practicat-o fiscul imperial ar fi anulat efectul binefăcător al unei asemenea « stabilizări » spontane, fără a putea împiedica, pe de altă parte, ruinarea acelei păături de populație pe care, de la Septimiu Sever încoace, textele o denumesc « tenuiores ».

Cel de-al doilea aspect caracteristic al istoriografiei burgheze asupra antichității — minimalizarea marilor frămîntări sociale care au întovărășit ultimele secole ale imperiului roman — se integrează unui curent mai larg al acestei istoriografii, care încearcă în ultimul timp să atenueze la maximum antagonismele sociale din antichitate. Din acest punct de vedere este deosebit de sugestiv raportul prezentat la congresul internațional de științe istorice din vara anului trecut de prof. S. Laufer la Universitatea din München², raport al cărui caracter profund reacționar, pus în lumină de numeroși specialiști marxiști, a fost criticat chiar de unii istorici idealiști care, în ciuda concepției lor filozofice, nu se puteau declara de acord cu tezele colegului lor german. O asemenea tendință este cît se poate de firească pentru reprezentanții istoriografiei burgheze, care proiectează astfel asupra antagonismelor sociale din antichitate îngrijorarea crescîndă a burgheziei contemporane față de antagonismul ireductibil dintre ea și proletariat. E deajuns însă să amintim cîteva din informațiile care ne stau la îndemînă, pentru a surprinde esența de clasă și intensitatea acestor mișcări

¹ G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft in römischem Reich des vierten Jahrhunderts*, Helsingfors — Leipzig, 1932; M. Bloch, în *Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933; H. van Wervecke, în aceeași revistă, III, 1931; A. Piganiol, în aceeași revistă, VII, 1945.

² *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*, în *Rapports*, II, p. 71—97.

de masă, a căror prelungită efervescență a contribuit în mare măsură la subminarea temeliiilor statului roman.

Într-adevăr, unele dintre marile răskoale ce s-au produs la sfîrșitul sec. III în Gallia și la începutul sec. IV în Africa de nord — celebrele răskoale ale bagauzilor și agonisticilor — ne permit să afirmăm că, în ciuda afirmațiilor tendențioase ale unor istorici moderni, avem de-a face cu forme precise ale luptei de clasă, care au pus față în față masele exploatate cu stăpînii lor. La sfîrșitul sec. III răsculații din Gallia atacau proprietățile latifundiariilor și ale orașenilor, le incendiau, le ridicau vitele și grînele. «Era timpul — scrie un contemporan — cînd s-au năpustit plugarii care nu cunoșteau meșteșugul războiului, cînd plugarul s-a transformat în pedestraș, iar păstorul în călăreț, cînd țăranul își pustia ogorul, imitînd pe inamicul barbar»¹. Mișcarea bagauzilor, al cărui epicentru se afla în regiunea Parisului de astăzi, amenința orașele, dintre care unele trec chiar în miinile răsculaților. Altele, îngrijorate, așteptau să fie atacate. A fost nevoie de un mare efort militar din partea împăratului Maximian pentru a înăbuși în 286 această răscoală, ale cărei focare vor mai continua să ardă multă vreme.

De o violență rară a fost și răscoala agonisticilor din Africa romană. Pornită din frămîntările religioase, ce au dat naștere rigorismului creștin al donatiștilor, această mișcare a căpătat repede caracterul unui violent protest social. Agonisticii sau circumcellionii luptă pe orice cale nu numai împotriva clerului catolic, sprijinit de autoritatea imperială, dar și împotriva marilor proprietari și a aparatului de stat. Înarmați cu ciomege, răsculații eliberau pe sclavi și distrugeau înscrisurile datornicilor. Un izvor istoric contemporan, Optatus, scrie în această privință textual: «Nici un proprietar nu era liniștit pe proprietatea sa. Înscrisurile datornicilor își pierdeau valoarea...». Și puțin mai departe: «De asemenea nici drumurile nu puteau să fie în deplină siguranță, căci stăpînii erau azvîrliți din trăsură și nevoiți să alerge înaintea sclavilor care se așezau pe locul lor»².

Nu sînt acestea singurele forme de manifestare ale luptei maselor populare de la sfîrșitul antichității împotriva orînduirii sclavagiste în ajunul prăbușirii sale totale. Cercetările mai vechi sau mai noi au dezvăluit astfel caracterul protestatar, izvorît din nemulțumirile maselor populare, al conflictelor provocate de facțiunile de circ în marile orașe sau de adepții nenumăratelor erezii creștine, care, începînd cu sec. IV și pînă la pierderea provinciilor orientale ale imperiului, au contribuit în chip efectiv la subminarea temeliiilor sistemului sclavagist roman. Este adevărat că uneori, luînd efectul drept cauză, se fac unele afirmații care accentuează o dată mai mult caracterul idealist al interpretării date unor fenomene specifice dezagregării statului roman. Un exemplu sugestiv în acest sens îl oferă lucrarea istoricului german Kornemann, după care pierderea — gravă din multe puncte de vedere — a Siriei și Egiptului, cucerite în 636 și 646 de către arabi, s-ar explica înainte de toate prin exasperarea monofizitilor orientali față de autoritățile constantinopolitane ortodoxe³.

De ordin exclusiv intern după unii istorici — care acordă, fiecare la rîndul său, o mai mare pondere specifică unui aspect sau altuia — criza de sfîrșit a

¹ *Mamertini paneg.*, Maximianus, 4, Ed. Galletier, *Panegyriques latins*, coll. Belles Lettres, t. I, Paris, 1951.

² *Optatus*, III, 4. Cf. N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 421.

³ *In Weltgeschichte des Mittelmeerraumes* (ed. Bengtson), 1949, II, p. 463.

lumii antice ar fi evoluat astfel în chip oarecum spontan, în cursul sec. V—VII, spre o lume numai în parte nouă, aceea a Europei feudale. Se subliniază cu grijă caracterul strict evolutiv al transformărilor de pe urma cărora a luat sfârșit lumea veche, fără zguduiri prea mari sau prea adânci, fiindcă ele ar deschide în mintea cititorului perspective supărătoare pentru concepția generală a istoriografiei burgheze, definitiv angajată pe făgașul ei idealist.

Deosebiri de păreri se mai constată însă din punctul de vedere al rolului jucat în prăbușirea definitivă a statului roman de elementele germanice, instalate în partea de apus și centrală a imperiului. Formulată în chip unilateral, ideea despre contribuția regeneratoare a elementului germanic în procesul de constituire al lumii feudale din apusul imperiului roman, își păstrează mai departe — așa cum sublinia Engels acum opt decenii — caracterul său șovin¹.

Nu e lipsit poate totuși de interes să amintesc în treacăt că, deși mai rare ca altădată, contradicțiile de natură politică dintre unii istorici francezi și germani mai răbufnesc din cînd în cînd. Din acest punct de vedere poate fi amintită cu titlu de exemplu părerea istoricului francez A. Piganiol. Într-o lucrare publicată în 1947, el reia, ca altădată Fustel de Coulanges, cu o vehemență psihologic explicabilă, teza potrivit căreia nu criza internă, ci șocul triburilor în migrație, și în primul rînd a celor germanice, a dus la năruirea unui edificiu, susceptibil încă, grație resurselor sale interne, de o reînnoire. « E greșit, afirmă autorul, să se spună că Roma era în decadență. Jefuită, mutilată de invadatorii barbari din secolul III, ea se ridică din propriile ruine. În același timp avea loc, cu prețul unei mari crize, un proces de transformare internă: se forma o nouă concepție despre puterea imperială, aceea a Bizanțului, o nouă concepție despre adevăr și frumos, aceea a evului mediu, o nouă concepție despre munca colectivă și solidară, în serviciul societății. Toate relele de care suferea imperiul, fiscalitatea excesivă, răsturnarea bogățiilor claselor sociale, își trag originea nu din acest fecund proces de transformare, ci din războiul perpetuu condus de bande organizate de germani... Civilizația romană nu a murit de moarte naturală. Ea a fost asasinată» (« La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée »)². Scrisă sub impresia șocului politic pe care îl trăise foarte de curînd Franța, lucrarea lui A. Piganiol își găsește desigur o explicație psihologică. Inutil să stăruim însă asupra unor concluzii, în care o situație istorică reală — rolul triburilor germanice în epoca de sfîrșit a imperiului roman de apus — se amestecă cu elemente afective, fie ele justificate cu titlu individual. Ele nu pot ajuta cu nimic la rezolvarea uneia dintre cele mai însemnate probleme ale istoriei omenirii.

Indiferent însă căreia dintre tabere îi aparțin acei istorici, care subliniază din punct de vedere unilateral rolul elementelor barbare în formarea unor state considerate deja feudale, sau aceia care, în chip fătîș sau prin tăcere, neagă sau minimizează acest rol, un lucru este sigur: nici unii, nici alții nu au înțeles — și nici nu puteau în fond să înțeleagă — esența dialectică a acestui amplu proces de trecere de la orînduirea sclavagistă la cea feudală.

Și din acest punct de vedere istoriografia burgheză se găsește din nou în același impas, în care se va găsi mereu cită vreme nu va înțelege că istoria

¹ *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ESPI.P, București, 1957, p. 156.

² *L'empire chrétien*, Paris, 1947, p. 421—422.

este « un proces unitar, guvernat de legi necesare în uriașa lui varietate de aspecte și contradicții »¹ și se va mulțumi doar, spre a-și reînnoi iluziile, să sublinieze în chip unilateral un aspect sau altul al acestei perioade de trecere. Renunțând la unele explicații prea simpliste, cum ar fi aceea a schimbărilor climatice sau la explicații de-a dreptul fasciste și deci compromise, cum ar fi aceea a amestecului de rase, care ar fi subminat o dată cu puritatea elementului roman, însăși capacitatea sa de « rezistență » față de invazia noilor elemente asiatice, africane sau germanice, istoriografia burgheză nu poate face altceva decât să repete, îmbrăcînd uneori în haine noi, interpretări vechi, al căror singur interes pentru știința istorică îl constituie felul în care istoriografia idealistă oglindește interesele și aprehensiunile burgheziei din zilele noastre.

Considerată în lumina concepției marxist-leniniste, problema sfîrșitului orînduirii sclavagiste sub multiplele sale aspecte — de la schimbările intervenite în relațiile de producție proprii economiei sclavagiste în epoca sa clasică pînă la consecințele lor cele mai îndepărtate, dar nu mai puțin firești, în domeniul suprastructurii — constituie una din problemele cele mai însemnate din întreaga istorie universală. Nu e astfel de mirare că ea a preocupat și preocupă pe istoricii marxiști, cu atît mai mult cu cît, ignorînd sau deformînd adevărata realitate istorică, pe cît de complexă, pe atît de logică în desfășurarea ei, și punînd pe seama marxismului explicații simpliste, istoriografia burgheză a intrat în ultimele decenii în impasul de care s-a vorbit mai sus.

Pornind de la ideea fundamentală a materialismului-istoric și anume de la studiul dezvoltării relațiilor de producție, s-a ajuns, în special în urma ultimelor discuții, purtate în revista *Vestnik drevnei istorii*, la unele puncte de vedere comune ale istoricilor sovietici în analiza acestei perioade de trecere de la modul de producție sclavagist la cel feudal. În cercetarea diferitelor aspecte, fundamentale sau particulare ale acestei perioade, au apărut însă și unele deosebiri care dovedesc, în egală măsură, atît dificultățile care stau încă în fața cercetării marxiste a ultimelor veacuri ale istoriei romane, cît și necesitatea de a supune unei analize atente și prelungite toate informațiile de natură istorică, juridică și arheologică, cu ajutorul cărora acest proces de trecere de la o lume la alta, de la o formațiune social-economică la alta, va putea fi surprins atît în linia sa ascendentă, cît și în articulațiile sale multiple.

Înlocuirea modului de producție sclavagist a fost condiționată de limitarea istorică a acestui tip de relații de producție. Element determinant al progresului vechilor societăți antice, sclavia devenise în chip firesc, după epuizarea tuturor formelor sale specifice, o adevărată frînă. Contradicția dintre vechile relații de producție ajunse la treapta cea mai înaltă de-abia în cadrul imperiului roman și nivelul forțelor de producție de la sfîrșitul epocii principatului își cerea în chip ineluctabil o rezolvare. Ea nu putea, în ciuda multiplelor încercări ale clasei dominante sclavagiste și a instrumentului său politic, statul roman, să ducă la altceva decît la restabilirea unui echilibru necesar între relațiile de producție și caracterul forțelor de producție.

¹ V. I. Lenin, *Opere*, XXI, ESPLP, București, 1955, p. 43.

Studierea în parte a fiecărui sector al acestor două coordonate principale nu e însă ușoară, fie din lipsa unor informații documentare, fie din interpretarea *ad litteram* a altora. Exemplu tipic în această ultimă privință îl constituie studiul izvoarelor dreptului roman.

Un lucru este însă sigur: criza sistemului sclavagist a început mult mai înainte de sec. IV e.n. Caracterul sporadic al fenomenelor legate de apariția colonatului roman în agricultură încă din sec. II e.n., înlocuind treptat sistemul de exploatare al marilor latifundii sclavagiste, nu ne împiedică, ci dimpotrivă, permite să urmărim în timp apariția premiselor obiective ale marii crize prin care trece în sec. III întreg imperiul roman, ca și să prevedem, fie și în linii mari, care va fi politica statului roman, pentru restabilirea unui echilibru, în cursul sec. IV—VI. Echilibru cu atât mai precar, cu cât în această perioadă în viața economică și politică a statului roman intervin, cu ponderea lor specifică, elemente noi, care au grăbit un proces de descompunere inițiat din însăși dezvoltarea internă a acestui proces.

Cît era de înaintat în sec. IV—V gradul de descompunere al relațiilor sclavagiste de producție și care era în același timp gradul de dezvoltare al forțelor de producție? Întrebare fundamentală, din răspunsul căreia vom putea stabili, pe cît e cu putință în stadiul actual al cunoștințelor noastre, pe acelea soliciitate de diferitele capite ale întregului proces de transformare al societății romane în ultima perioadă a istoriei sale.

Cu privire la prima parte a acestei întrebări, răspunsul dat cu prilejul ultimelor dezbateri ale istoricilor sovietici, nu a fost unitar. După E. Staermann, criza sistemului sclavagist care a început la sfîrșitul sec. II, a dus încă din sec. III la înfrîngerea «vechilor grupuri sclavagiste». Proprietatea sclavagistă, concentrată în special în mîinile păturii exploatoare din orașe, ar fi suferit în sec. IV «o înfrîngere definitivă», făcînd tot mai mult locul unei forme noi de proprietate — aceea a marilor latifundiați de la sfîrșitul imperiului roman — care se dezvoltă pe linia progresistă a proprietății feudale. Această nobilime pe cale de a se feudaliza este considerată de autoare ca o clasă înaintată care, într-o anumită etapă, se găsea «în același lagăr cu clasa sa antagonistă», adică cu țărănimea dependentă de feudali¹. Alți istorici sovietici — A. P. Kajdan, A. K. Korsunski, A. A. Ghemp, S. I. Kovaliov, M. I. Siuzimov și alții² — nu au acceptat însă această interpretare. Subliniind modificările situației diferitelor categorii sociale, în special ale populației agricole, acești istorici au arătat că, deși aceste modificări oglindesc procesul de formare al relațiilor feudale în cadrul societății sclavagiste romane, ele n-au putut și nu puteau să anuleze în chip spontan rămășițele, uneori destul de puternice, ale modului de producție sclavagist. Singură reconstituirea marilor latifundii în forma lor nouă de exploatare, specifică acestei perioade, în care statul roman accentuează legarea țăranilor coloni de pămînt, nu a dus în chip spontan la cristalizarea și apoi la victoria unei noi formațiuni social-economice. E de ajuns să amintim faptul, esențial după părerea noastră, că țărănimea din toate regiunile imperiului nu era și nu putea fi omogenă, fapt care se oglindește într-o anumită măsură și în

¹ *VDI*, 1953, 2, p. 79.

² *VDI*, 1953, 3, p. 88; 1954, 2, p. 68; 1954, 4, p. 75; 1954, 3, p. 42; 1953, 1, p. 56—65; 1956, 1, p. 1 și urm.

dispozițiile legilor imperiale, că viața urbană și producția de mărfuri legată de ea continuă multă vreme, în unele părți ale imperiului cu o vitalitate chiar surprinzătoare pentru condițiile generale ale vremii, că, în ciuda unei crize prelungite, schimbul monetar nu a fost pretutindeni complet înlocuit de schimbul în natură, că, în sfârșit, anumite informații, din nefericire încă prea puține, ne obligă să ținem seama de unele progrese în dezvoltarea uneltelor de muncă într-o formă legată încă de marile latifundii și nu de viitoarea societate feudală.

Din acest ultim punct de vedere și în contrast cu istoriografia burgheză, care reduce cauza principală a crizei lumii antice la decăderea absolută a forțelor de producție, istoriografia marxistă subliniază caracterul relativ și dialectic al acestei perioade de tranziție spre forme noi și net superioare în perspectiva lor istorică. Credem util să subliniem, odată cu A. P. Kajdan, acele informații care vorbesc despre unele progrese în tehnica agricolă din ultima fază a istoriei romane, cum ar fi, de pildă, acel nou tip de plug cu antetren pe roți, cu brăzdar lat, despre care vorbesc, ca despre un lucru recent încă, Pliniu în a sa *Naturalis Historia*, dar pe care Servius, comentatorul lui Vergilius, îl atestă ca răspândit la sfârșitul sec. IV e.n.¹. Moara cu apă și secerătoarea, cunoscute încă mai demult, dar întrebuițate cu tot mai mare precădere în epoca tirzie în Gallia, trebuie puse în legătură tocmai cu persistența unor forme de exploatare agricolă specifice marilor latifundii sclavagiste². În sec. VI e.n. se va produce chiar o perfecționare esențială din acest punct de vedere prin organizarea morilor de apă plutitoare, ce evitau astfel pericolul scăderii cotei apelor riurilor. Pot fi ele puse în legătură cu întărirea micii proprietăți a colonilor legați de glie de la Constantin cel Mare înainte? Evident că nu. Aceste două exemple, subliniate pe drept cuvânt de unii istorici, ne obligă să ne ferim de generalizări pripite, cită vreme nu s-a cercetat îndeajuns fiecare compartiment al vieții economice și sociale de la sfârșitul antichității. O a doua problemă, de o deosebită însemnătate și direct legată de prima, este aceea a poziției fiecărei clase și categorii sociale în cadrul noilor relații de producție. Este limpede că, fără a dispărea, sclavia nu mai are nici pe departe greutatea sa de altădată în cadrul economiei romane. Cît privește rolul predominant al colonatului, sîntem de acord cu M. I. Siuzimov și A. P. Kajdan care subliniază faptul că predominarea micii producții agricole nu a însemnat și nu putea să însemne în chip neapărat și spontan o feudalizare a raporturilor dintre proprietari și colonii lor. Adaptarea vechilor relații la noile forțe de producție a servit clasei stăpînitoare la încercarea — fie ea și temporară — a consolidării poziției ei de clasă. Se poate astfel afirma că, la sfârșitul imperiului roman, proprietatea privată a producătorilor direcți asupra mijloacelor de producție — fapt esențial pentru structura societății feudale — nu s-a maturizat încă. Clasa dominantă își întărea proprietatea prin limitări de caracter juridic în privința țăranilor legați de pămînt și a sclavilor cu peculiu la țară, a meseriașilor și a

¹ Cf. T. Zawadzki, în *Quartallnik historii kultury materialney*, II, 1954, p. 619.

² Studii recente istorico-arheologice au precizat forma și funcționarea acestei secerători: cf. M. Renard, *Technique et agriculture en pays trévire et rémois*, Coll. Latomus, vol. XXXVIII, Bruxelles, 1959; J. Kolendo, *La moissonneuse antique: son emploi en Gaule romaine*, în *Annales*, 16e année, 6, 1960, p. 1099 și urm. Așa cum a dovedit-o Ch. Parain (în *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge, 1942, p. 121), ca dispărea la începutul evului mediu, desigur de pe urma noilor condiții economice. J. Kolendo (*art. cit.*, p. 1102) subliniază faptul că această secerătoare nu putea fi utilă decât pe marile latifundii, din Gallia romană, așa cum, de altminteri o și spusese Pliniu (*Nat. Hist.*, XVIII, 30/72).

funcționarilor de tot felul de la orașe. Așa cum limpede văzuse F. Engels, « de la prima și pînă la cea mai recentă așa-zisă revoluție politică, toate au fost făcute pentru apărarea unui fel de proprietate și înfăptuite prin confiscarea . . . altui fel de proprietate ».

Cît privește cea de-a doua coordonată a procesului de trecere de la societatea sclavagistă romană la cea feudală, rolul triburilor în migrație, despre care am vorbit puțin mai sus, se poate afirma că, datorită unor recente cercetări — sugestive, deși incomplete — se cunoaște astăzi mai bine stadiul de dezvoltare al forțelor de producție și al relațiilor de producție, la care ajunseseră aceste triburi, al căror contact cu lumea romană a dus la o simbioză plină de consecințe pentru o parte și pentru alta. Rezultatele numeroaselor săpături arheologice efectuate în regiunile mai apropiate sau mai îndepărtate de frontierele statului roman, în care locuiau și se dezvoltau triburile, a căror presiune crește pe măsură ce ne apropiem de sec. IV e.n., au pus în lumină un fapt deosebit de semnificativ, intuit în chip genial de F. Engels în clasică sa lucrare *Originea familiei, a proprietății private și a statului*¹. Toate aceste triburi n-au pornit din senin, din sete după aur și soare, cum explicau altădată istoricii tradiționaliști ai lumii romane, ci, dimpotrivă, în urma unor adînci transformări social-economice, legate de ultima fază, aceea a democrației militare, din istoria lor primitivă. Războiul de jaf, tendința de cucerire a noi teritorii și în special a bogatelor provincii romane, nu erau legate de firea mai mult sau mai puțin războinică a acestor triburi în migrație, ci de stadiul lor de dezvoltare social-economică. Mai mult decît atît: ajunse și instalate pe teritoriul provinciilor romane, aceste elemente barbare — cu excepția aristocrației militare — n-au trecut — și nici nu puteau trece — de la o zi la alta, de la o formă proprie de existență la aceea specifică societății romane din epoca tîrzie, indiferent de faptul, ce nu poate fi negat, că această simbioză a grăbit un proces de transformare început încă mai demult. Numai așa se poate explica un fenomen, căruia istoriografia burgheză nu i-a putut da un răspuns deplin satisfăcător și anume: cum se explică faptul că, deși elementele germanice se instalează în masă în provinciile imperiului încă din sec. IV e.n., formele specifice societății feudale se cristalizează de-abia cîteva veacuri mai tîrziu, începînd din sec. IX înainte? Dacă nu ținem seama de faptul că obștile germanice în provinciile de apus, cele slave în provinciile balcanice, trăind încă în faza democrației militare, au avut nevoie, chiar în condițiile conviețuirii cu populația din fostele provincii ale imperiului roman, de un anumit timp spre a depăși stadiul de dezvoltare al propriului mod de producție, nu am putea înțelege esența dialectică a acestui proces istoric, care începuse în sec. IV cu legarea colonilor de glie și se va termina cu transformarea membrilor liberi ai obștiilor în iobagi.

La capătul acestor considerații, al căror principal țel a fost acela de a înfățișa aspectele variate și contradictorii ale unei discuții tot mai stăruitoare de la Montesquieu încoace, este necesar să ne oprim o clipă și asupra termenilor înșiși folosiți de istoriografia modernă, atunci cînd încearcă să sintetizeze pe această cale propria sa concepție despre sfîrșitul lumii antice. Termenii de « decadență », « prăbușire » sau « criză » a lumii antice se referă la aceeași perioadă,

¹ p. 146—147.

cu nuanțe ce oglindesc poziția fiecărei generații de istorici în parte. Lumea romană, considerată ca o realizare armonioasă politică și culturală a întregii antichități, ar fi decăzut din motive variate și uneori întâmplătoare, asupra cărora și-au oprit atenția — desigur în chip naiv — chiar și unii istorici de la sfârșitul imperiului roman, cum ar fi de pildă, Zosimos în a sa *Istorie nouă*¹.

Numărul tot mai mare de informații documentare — texte istorice și juridice, inscripții, papyri, monede, descoperiri arheologice — de care dispune în prezent istoriografia burgheză contemporană i-a permis desigur să lămurească nenumărate probleme de amănunt, de care trebuie fără îndoială să se țină seama atunci când este vorba de stabilit premisele de la care a pornit acest amplu proces istoric, pe care-l denumim sfârșitul lumii antice. Unele din elementele obiective ale acestui proces au putut fi uneori just surprinse de unii istorici contemporani, care au încercat să precizeze limitele în timp și spațiu în care el a avut loc. Mă refer, numai cu titlu de exemplu, la sinteza încercată de Fr. Altheim, care are meritul de a fi lărgit cîmpul viziunii noastre istorice dincolo de granițele imperiului roman, îndreptînd-o spre fenomenele asemănătoare din regatul parților în epoca dinastiei Sasanizilor sau din imperiul «ceresc» chinez². Pentru istoricii marxști apare însă lîmpede faptul că oricît ar încerca istoriografia burgheză să-și concentreze atenția asupra unuia sau altuia din nenumăratele fenomene care au întovărășit descompunerea orînduirii sclavagiste, ea nu va fi în stare să îmbrățișeze într-o explicație complexă și cuprinzătoare totodată acest sfîrșit de lume veche și început de lume nouă, fiindcă este lipsită de însăși înțelegerea esenței dialectice a evoluției umanității. Micile explicații cauzale de la un fapt la altul nu pot suplini cunoașterea adevărată a legilor de dezvoltare a societății, așa cum au fost ele dezvăluite de clasicii marxism-leninismului. Putem deci vorbi, pentru a reveni la problema enunțată mai sus, de o «decadență», «prăbușire» sau «criză» a lumii antice? Răspunsul poate fi afirmativ numai cu condiția de a preciza sfera acestei noțiuni și de a indica în chip clar poziția de pe care judecăm acest fenomen. În raport cu cine se poate vorbi de o «prăbușire», «decadență» sau «criză»? Dacă răspunsul se referă la clasele dominante din antichitate, la marii latifundiași sau la proprietarii din orașele greco-romane, la cămătari și negustori, la funcționari și armată, la «statul roman» însuși, ca instrument politic al acestor clase suprapuse, fără îndoială că putem folosi astfel de termeni. Elogiul Romei, pe care-l făceau plini de nostalgie un poet ca Rutilius Namatianus sau un istoric ca Zosimos, izvoră din conștiința pierderii unei astfel de poziții favorizate. În istoriografia burgheză contemporană această nostalgie pentru trecut se împletește cu aprehensiuni tot mai accentuate pentru viitor. Considerată însă din punctul de vedere al dezvoltării progresive și dialectice a societății, vremea sec. IV—VII e.n. nu este altceva decît o perioadă de adînci transformări în structura societății sclavagiste, transformări însoțite de un întreg cortegiu de fenomene firești în tot edificiul complex al suprastructurii, în aia ca și în gîndire, în drept ca și în politică. Avem deci de-a face cu o «criză» a lumii antice, dar a lumii stăpînilor de sclavi și a statului, pe care ei îl constituiseră, spre a-și apăra propria lor poziție. Istoriografia burgheză nu a reușit

¹ Cf. Em. Condurachi, *Les idées politiques de Zosime*, în *Rev. Clasică*, XIII—XIV, 1941—1942, p. 115 și urm.

² *Die Krise der alten Welt*, I. Berlin, 1943; *Niedergang der alten Welt*, I—II, Frankfurt a.M., 1952.

— și, de fapt, nu putea reuși — să înțeleagă esența dialectică a acestui proces, oricâte iluzii și-ar face ea că, subliniind aspectele strict economice, financiare sau fiscale ale epocii romane târzii, a dat cea mai modernă dintre soluții acestei grave probleme a istoriei vechi. Cauza adîncă a acestor fenomene, în aparență disparate, dacă nu chiar contradictorii, era alta: « Sclavia antică își trăise traiul. Nici la țară în marea agricultură, nici în manufacturile de la orașe, ea nu mai aducea un venit, care să merite osteneala — dispăruse piața de desfacere pentru produsele ei. Iar în mica agricultură și în mica meșteșugărie, la care se redusese uriașa producție din vremurile de înflorire ale imperiului, nu era loc pentru sclavi numeroși »¹.

Dincolo de această constatare, fundamentală pentru sfîrșitul societății sclavagiste greco-romane, cu nenumărate implicații în întreaga ei suprastructură, se mai pun în chip stăruitor două probleme, care izvoresc în chip necesar din ea: care a fost rolul claselor exploatate — sclavii și colonii — în răsturnarea acestei orînduiri, care a fost rolul elementelor barbare în restructurarea ei? Indiferent de numărul mult mai mare de amănunte de care dispunem noi astăzi cu privire la frămîntările sociale care au întovărășit sfîrșitul lumii antice sau la condițiile în care s-au așezat și organizat obștile germanice și slave în provinciile romane din apus sau din Balcani, lucrarea lui F. Engels ne dă pentru fiecare dintre ele soluții, pe cît de clare, pe atît de logice.

Într-adevăr, prin însuși faptul reducerii numărului sclavilor, a căror pondere în economia romană este tot mai mică, clasa socială cea mai exploatată în întreaga antichitate, sclavii, nu mai puteau avea, singuri, capacitatea necesară unei lovituri decisive, conștiente și organizate împotriva edificiului politic roman. « Antichitatea nu cunoaște desființarea sclaviei ca urmare a unor răcoale victorioase » afirmă cu drept cuvînt F. Engels². În alianță cu colonii, sclavii, atîția cîți mai erau în diferitele provincii, inegal dezvoltate și din acest punct de vedere, au contribuit însă la acele puternice frămîntări sociale, despre care am vorbit mai sus, care au subminat temeliile statului roman.

Tocmai fiindcă nu putem vorbi despre o prăbușire bruscă a acestor temelii și fiindcă celui alt element — elementul germanic și slav — i-au fost necesare cîteva veacuri pînă să ajungă a determina prin simbioza sa cu elementul roman o nouă structură social-economică, proprie epocii feudale, această perioadă de transformare a durat atît de mult. « Între colonul roman și noul iobag se interpusese țăranul franc liber » scrie în aceeași operă F. Engels³. De-abia în sec. IX se încheia astfel acest lung proces istoric, a cărui geneză poate fi surprinsă în momentul în care — chiar din sec. II e.n. — apar primele simptome ale dezechilibrului dintre forțele de producție și caracterul relațiilor de producție și al cărui sfîrșit poate fi constatat de-abia în momentul în care echilibrul a fost restabilit, în limitele și în forma specifică a unei orînduiri noi, superioare prin implicațiile sale social-economice și anume orînduirea feudală, cristalizată tot mai accentuat începînd cu sec. IX e.n.

EM. CONDURACHI

¹ Fr. Engels, *Originea familiei* . . . , p. 149.

² *Ibidem*, p. 157.

³ *Ibidem*, p. 155.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КОНЦА РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОГО СТРОЯ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

РЕЗЮМЕ

На XI Международном съезде историков в Стокгольме (20—28 августа 1960 г.) имели место оживленные дискуссии и по ряду основных вопросов древнего периода, приведших к необходимому и полезному сопоставлению точек зрения, иногда диаметрально противоположных или во всяком случае различных по своей методологии.

Автора особенно интересуют тезисы доклада профессора С. Маццарино из Катанского университета, который исследует упоминания о протестах против римского господства в восточных провинциях, упоминания, сохранившиеся, главным образом, в сирийской литературе. Возникает вопрос, можно ли говорить здесь о «демократизации» культуры, считавшейся «национальной», или, как думает автор этих заметок, речь идет о глубоком социальном протесте.

Противоречия между подданными провинций и империей обусловили в течение всего периода истории Римской империи появление форм духовного протеста, однако совершенно не безразлично, имели ли этот протест место в рядах эксплуатируемого большинства или в рядах эксплуататорских классов провинции.

Толкование, данное профессором Маццарино относительно некоторых экономических мер фискального порядка, также остается под знаком вопроса. Эти меры касаются установления максимальных цен, а также установления податного обложения в деньгах, уплачивавшегося ранее натурой (*adaeratio*). Далеко не «демократичные» эти меры скорее всего отражают стремление некоторых императоров поддержать во что бы то ни стало денежное хозяйство городов в ущерб мелким земледельцам. Эти мелкие земледельцы предпочитали плату натурой, имея в виду углубившийся кризис грекоримского общества в III—IV вв. н.э.

В трудах Маццарино проявляется тенденция к модернизации, причем узко экономического характера, глубоких причин кризиса в конце античного периода.

На съезде наблюдалось также разногласие в оценке роли, которую сыграли германские элементы в окончательном распаде римского государства, поскольку буржуазные историки не поняли диалектической сущности сложного процесса перехода от рабовладельческого строя к феодальному. И с этой точки зрения буржуазная историография зашла в тупик, стараясь облечь в новое одеяние старые толкования. Аргументы и заключения Ростовцева и Вебера приводятся рядом, вопреки их первоначальным и глубоким разногласиям.

Рассматриваемая в свете концепции исторического материализма проблема распада рабовладельческого строя представляет собой одну из важнейших проблем всемирной истории. Исходя из изучения развития производственных отношений, советские историки пришли к некоторым общим выводам относительно периода перехода от рабовладельческого строя к феодализму. Эти общие взгляды были установлены главным обра-

зом благодаря дискуссиям, развернувшимся на страницах журнала «Вестник Древней Истории». Некоторые разногласия, имеющиеся между Е. Штаерманом, Кажданом, Сюзумовым и другими указывают на трудности, которые еще существуют при марксистском изучении последних веков римской истории, и говорят о необходимости анализировать внимательно все исторические, юридические и археологические сведения. Подчеркивая изменения в положении различных социальных категорий, советская историография показала, что, хотя эти изменения отражают процесс формирования феодальных отношений в рамках рабовладельческого римского общества, они все же не могут и не смогли аннулировать непосредственно пережитки, иногда довольно сильные, рабовладельческого способа производства. Рабство, еще не исчезнувшее, уже не играло той роли, которую оно имело в рамках римской экономики, но и преобладание мелкого сельскохозяйственного производства не означало еще феодализации отношений между земельными собственниками и их колонами.

Роль, сыгранная кочующими народами в процессе перехода от римского рабовладельческого общества к феодальному, объясняется архаическим характером их социально-экономической структуры — военной демократией. Хотя эти племена постоянно вели грабительские войны, но именно благодаря их социально-экономической структуре эксплуатируемые массы предпочитали «варварское» господство, гораздо менее требовательное, чем чудовищная фискальная машина римлян.

Что касается роли эксплуатируемых классов — рабов и колонов — в свержении рабовладельческого строя, то они принимали участие в сильных социальных возмущениях, подорвавших основу римского государства. Именно потому, что не может быть и речи о внезапном исчезновении этой основы, и потому, что другим элементам, германскому и славянскому понадобилось несколько веков для того, чтобы, соединившись с римским элементом, создать новую присущую феодальной эпохе общественно-экономическую структуру, этот переходный период продолжался так долго. Лишь в IX веке завершается этот длительный исторический процесс, возникновение которого может быть установлено уже во II веке, когда появляются первые признаки нарушения равновесия между развитием производительных сил и характером производственных отношений. Окончательный переход к феодальному обществу можно констатировать лишь тогда, когда это нарушение равновесия восстанавливается в пределах и форме свойственной новому феодальному строю, особенно укрепившемуся, начиная с IX века.

Относительно терминов «упадок», «распад» или «кризис» античного мира, нужно иметь в виду, по отношению к кому употребляются эти термины. Если они относятся к господствующим классам, к крупным собственникам, купцам и ростовщикам, к чиновникам и к армии, к «римскому государству» в собственном смысле слова, как политическому инструменту этих классов, то без сомнения их можно использовать. Однако с точки зрения положения трудящихся масс Римской империи использование этих терминов уже не может быть оправдано, так как переходный период, о котором идет речь, должен был привести к существенному улучшению условий их жизни.

QUELQUES PROBLÈMES RELATIFS À LA PHASE FINALE DE LA SOCIÉTÉ ESCLAVAGISTE, TRAITÉS DANS L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE

RÉSUMÉ

Le XIe Congrès international des sciences historiques réuni à Stockholm (20—28 août 1960) a suscité de vifs débats sur un certain nombre de problèmes fondamentaux de l'Antiquité, ce qui a donné lieu à une confrontation aussi utile que nécessaire entre des points de vue diamétralement opposés ou pour le moins fort différents, ayant trait surtout aux méthodes à l'aide desquelles certains historiens tentent d'élucider ces problèmes.

L'auteur reprend en particulier la discussion engagée au sujet des thèses soutenues dans son rapport par le Professeur S. Mazzarino, de l'Université de Catane, qui s'attache à mettre en relief les protestations soulevées dans les provinces orientales par la domination romaine, protestations dont les échos nous ont été conservés notamment par la littérature syriaque. Mais peut-on vraiment parler ici de la « démocratisation » d'une culture considérée comme « nationale » ? Ces protestations n'ont-elles pas plutôt, comme le pense l'auteur des notes que voici, une profonde signification sociale ?

Certes, les contradictions existant entre les sujets des provinces et l'Empire romain ont, au cours de l'histoire romaine, donné naissance à certaines formes de pensée protestataire, mais il n'est nullement indifférent de savoir si leur écho provient des rangs des masses exploitées ou de ceux des classes exploiteuses des provinces en question.

Non moins sujette à caution est l'interprétation que donne S. Mazzarino à certaines mesures d'ordre économique et fiscal (notamment la fixation de prix maxima) ou de l'emploi, rendu obligatoire, du numéraire pour le paiement des impôts et pour le règlement des transactions, effectués jusque-là en nature (*adaeratio*). Loin d'être « démocratiques », ces mesures reflètent bien plutôt la préoccupation de certains empereurs de protéger par tous les moyens l'économie monétaire, propre à la vie urbaine, au détriment des petits producteurs agricoles pour qui le paiement en nature — vu le stade avancé de la crise que subissait la société gréco-romaine aux IIIe-IVe siècles de notre ère — était évidemment préférable.

Les ouvrages de S. Mazzarino révèlent aussi la tendance de parer d'un vêtement moderniste et de considérer d'un point de vue strictement économique les causes profondes de la crise finale du monde antique.

D'autres divergences ont trait au rôle joué par les éléments germaniques dans l'effondrement définitif de l'Etat romain. S. Mazzarino ne tient suffisamment pas compte de l'essence dialectique de cet ample processus de transition du régime esclavagiste au régime féodal. Là encore, l'historiographie bourgeoise se trouve dans l'impasse, s'efforçant de donner une forme neuve à des interprétations anciennes. D'autre part, les arguments et les conclusions de Rostovtzev et de Weber y sont présentés côte à côte, en dépit de leurs différences initiales et profondes.

Considéré à la lumière de la conception du matérialisme historique, le problème de la fin de la société esclavagiste est l'un des plus importants de l'histoire universelle. Partant de l'étude du développement des rapports de production et à la suite des récentes discussions engagées dans les pages de la revue *Vestnik Drevnei Istorii*, les historiens soviétiques ont été amenés à adopter un certain nombre de points de vue communs dans l'analyse de cette période de passage du mode de production fondé sur l'esclavage à celui de la société féodale. Les quelques divergences qui se sont produites entre Staermann, Kajdan, Siuzumov et d'autres spécialistes sont une preuve des difficultés auxquelles se heurte encore l'étude marxiste des derniers siècles de l'histoire romaine, et démontrent la nécessité d'une analyse attentive de tous les renseignements d'ordre historique, juridique et archéologique dont on dispose. En soulignant les changements survenus dans la situation des différentes catégories sociales, l'historiographie soviétique a démontré que, tout en reflétant le processus de formation des rapports sociaux féodaux dans le cadre de la société esclavagiste romaine, ces changements n'ont pu ni ne pouvaient effacer spontanément les vestiges, parfois assez tenaces, du mode de production esclavagiste. Bien que ne détenant plus le rôle qui avait été le sien dans le cadre de l'économie romaine, l'esclavage n'a pas disparu, et la prédominance de la petite production agricole ne représente pas encore une féodalisation des rapports entre propriétaires et colons.

Le rôle des peuples migrants dans le processus de passage de la société esclavagiste à la société féodale s'explique par le caractère archaïque de la structure sociale-économique — démocratie militaire — de ces peuples. Bien que ceux-ci se fussent constamment livré à des guerres de pillage, leur structure sociale-économique faisait que la masse des exploités préférait une domination « barbare », moins exigeante, à la terrible fiscalité romaine. Quant au rôle des classes exploitées — esclaves et colons — dans la ruine du régime esclavagiste, il y a lieu de souligner que ces classes ont contribué aux violents troubles sociaux qui minèrent les assises de l'Etat Romain. C'est précisément parce qu'on ne saurait parler d'un brusque effondrement et que, d'autre part, l'élément germanique et slave eut besoin de plusieurs siècles pour déterminer, par la symbiose avec l'élément romain, une nouvelle structure sociale-économique propre à l'époque féodale, que cette période de transformation fut de si longue durée. Ce n'est, en effet, qu'au IXe siècle que s'achève ce long processus historique dont on peut discerner la genèse dès le IIe siècle, lorsqu'on voit apparaître les premiers symptômes d'un déséquilibre entre les forces productives et le caractère des rapports de production, et qui ne prendra fin qu'au moment où l'équilibre sera rétabli dans les limites et sous la forme spécifique d'un nouvel ordre social, le régime féodal, lequel se cristallisera de plus en plus nettement à partir du IXe siècle.

En ce qui concerne les termes de « décadence », d'« effondrement », de « crise » du monde antique, il importe de préciser à qui et à quoi l'on entend les appliquer. S'ils se rapportent aux classes dominantes, aux grands propriétaires, aux marchands et aux usuriers, aux fonctionnaires et à l'armée, à l'« Etat romain » lui-même en tant qu'instrument politique de ces classes superposées, l'emploi de ces termes est assurément justifié. Par contre, si l'on songe à l'avenir des masses laborieuses de l'Empire le terme n'est sans doute plus justifié, puisque cette phase de transition allait améliorer, et de façon profonde, les conditions générales de leur vie.

